

Centrum Badania Opinii Społecznej

ul. Żurawia 4 skr. pt. 24

00-955 WARSZAWA 15

SEKRETARIAT: 28-37-04; 29-35-69
ZESPÓŁ REALIZACJI BADAŃ: 40-56-41

Telefon dyżurny: 21-34-34
Telex: 816-436

PM/193/84

maj 1984 r

STANDARDOWY PAKIET OPINII SPOŁECZNEJ

SPOS I

I. UWAGI WSTĘPNE

Badanie, którego wyniki zawiera raport, zostało przeprowadzone w dniach 26-30 kwietnia 1984 r. na 697-osobowej reprezentacji wielko-przemysłowej klasy robotniczej. Z największych ośrodków przemysłowych - Warszawa, Łódź, Poznań, Gdańsk, Wrocław, Katowice, Kraków - wybrano po 10 największych zakładów przemysłowych. Z list pracowników wybrano 700-osobową reprezentacyjną próbę adresową osób zatrudnionych na stanowiskach robotniczych. W następnym badaniu z tych samych zakładów przemysłowych zostanie wybrana następna 700-osobowa reprezentacja. Za kilka miesięcy powrócimy do pierwszej próby i badanie stanie się klasycznym panelem.

Z wypełnionego przez ankietatorów aneksu wynika, że jedynie 7,6% respondentów odniosło się do badania nieżyczliwie /w tym zdecydowanie nieżyczliwie - 1,7%/. Umieszczone w ankiecie pytania nie były drażliwe dla 68,7% badanych. Jedynie dla 4% respondentów sprawiły pod tym względem bardzo duże kłopoty. W 60% przypadków rozmowa toczyła się bez udziału osób trzecich. Nie występowały więc większe zakłócenia wynikające z ingerencji osób trzecich /miała ona miejsce jedynie w 6,9% przypadków/. Można zatem uznać, że uzyskany materiał empiryczny jest wiarygodny, nie jest bowiem zniekształcony błędami doboru próby oraz nieszczerością odpowiedzi respondentów.

Wszystkie korelacje Pearsona $\geq 0,1$ są istotne statystycznie na poziomie 0,01.

II. ZAINTERESOWANIE DZIAŁALNOŚCIĄ RZĄDU

Na pytanie dotyczące zainteresowania działalnością rządu 44,4% robotników udzieliło negatywnej odpowiedzi, w tym 12,3% stwierdziło, że zdecydowanie nie. Pozostali zadeklarowali zainteresowanie w tym zakresie, w tym 9,8% bardzo duże. Analiza korelacyjna wykazała, że częściej mężczyźni niż kobiety / $r=0,267$ / oraz starsi robotnicy niż młodsi / $r=0,13$ / wyrażają zainteresowanie pracą rządu. Przynależność zarówno do PZPR, jak i do związków zawodowych wiąże się pozytywnie z deklaracją zainteresowania pracą rządu /odpowiednio $r=0,22$ i $r=0,16$ /, występuje tu jednak istotna różnica. Między przynależnością do PZPR i wiekiem robotników zachodzi związek po-

zytywny, tzn. do organizacji partyjnej należą statystycznie starsi robotnicy $r=0,126$, nie występuje on natomiast w przypadku związków zawodowych $r=0,04$. Zależności występującej między przynależnością do związków zawodowych a zainteresowaniem działalnością rządu nie da się więc wyjaśnić wiekiem robotników należących do związku. Jeśli się jednak uwzględni, że między przynależnością do PZPR i przynależnością do związków zawodowych występuje zależność $r=0,34$, to można powiedzieć, że zarówno przynależność do związków zawodowych, jak i zainteresowanie działalnością rządu są wymiarami aktywności politycznej.

W naszej próbie do PZPR należy 14,8% robotników, do związków zawodowych zaś - 22,1%. Tak więc udział robotników wyrażających zainteresowanie działalnością rządu w badanej populacji jest większy $/55,6\%$ niż zrzeszonych w wymienionych organizacjach, przy czym udział deklarujących bardzo duże zainteresowanie $/9,8\%$ jest mniejszy. Nie wszyscy należący do PZPR i związków zawodowych deklarują najwyższy stopień zainteresowania działalnością rządu, ponadto krąg zainteresowanych nie ogranicza się wyłącznie do członków tych organizacji. Można powiedzieć, że 50% tych, którzy deklarują zainteresowanie pracą rządu, pozostaje poza ramami organizacji partyjnej i związkowej.

Między deklaracją zainteresowania działalnością rządu a opinią, że decyzje władz są uważane przez społeczeństwo za kompetentne, występuje związek $r=0,22$. Wpływa na to niewątpliwie przynależność do organizacji. Robotnicy zrzeszeni w PZPR i związkach zawodowych częściej niż pozostali deklarujący zainteresowanie pracą rządu wyrażają przytoczoną opinię $/$ odpowiednio $r=0,2$ i $r=0,16$ $/$. Ta druga grupa również częściej niż ci, którzy nie interesują się działalnością rządu, wyraża pogląd, że decyzje władz są przez społeczeństwo uznawane za odpowiednie. Jednakże siła tego związku jest o 20% mniejsza $r=0,177$. Znaczący to z jednej strony, że zainteresowanie działalnością rządu wiążące się z postrzeganiem jego decyzji jako kompetentnych, jest wskaźnikiem przychylności wobec polityki prowadzonej przez rząd, z drugiej strony natomiast, że część robotników przejawiających takie zainteresowanie ma krytyczny stosunek do decyzji władz - w realiach aktualnego konfliktu politycznego jest to wyraz zainteresowania działalnością rządu jako przeciwnika politycznego. Jest to jednakże grupa nieliczna. W naszej próbie 57% robotników wyraziło opinię, że decyzje władz więcej niż połowa spo-

leczeństwa uważa za kompetentne, a jedynie 14,3% stwierdziło, że zdecydowana mniejszość traktuje decyzje władz jako odpowiednie.

Robotnicy deklarujący zainteresowanie pracą rządu częściej niż pozostali wyrażają chęć, by świat szedł w kierunku socjalizmu w takiej formie, jak w Polsce $r=0,2$. Akceptują w większym lub mniejszym stopniu założenia ideologiczne polityki i decyzji władz. W większym oczywiście stopniu poglądy ów wyrażają robotnicy należący do organizacji partyjnej $r=0,14$ i organizacji związkowej $r=0,2$. Częściej są oni również nastawieni negatywnie do Kościoła. Mamy więc do czynienia ze spójnym wzorem poglądów obrazujących postawę członków partii i znacznej części związkowców, co jest zrozumiałe w ramach motywacji ideologicznych. Fakt, że zarówno zainteresowanie działalnością rządu, jak i postrzeganie jego decyzji jako kompetentnych nie ogranicza się jedynie do członków wymienionych organizacji, przemawia za tym, iż przychylny stosunek do polityki władz charakteryzuje również część robotników pozostających poza tymi organizacjami.

Interesujące jest postrzeganie źródeł negatywnych zjawisk stanowiących przeszkody w rozwoju kraju. Robotnicy zainteresowani działalnością rządu dostrzegają tego rodzaju przeszkody przede wszystkim po stronie społeczeństwa, tzn. jako źródła zjawisk hamujących rozwój kraju podają częściej cechy charakteryzujące społeczeństwo: bierność i obojętność obywateli $r=0,15$, brak dyscypliny i poszanowania władzy $r=0,16$, nieszanowanie własności społecznej $r=0,13$ oraz lenistwo, pijaństwo i brakoróbstwo $r=0,14$. Inne przyczyny zahamowań rozwoju wymieniają tak samo często jak pozostali. Sfera negatywnych czynników po stronie funkcjonowania władzy i cech systemu nie wyróżnia postrzegania rzeczywistości społecznej przez tę grupę. Innymi słowy robotnicy wyrażający zainteresowanie działalnością rządu są skłonni widzieć częściej źródła negatywnych zjawisk po stronie społeczeństwa. Tego złożonego zestawu opinii nie da się przypisać wyłącznie na przykład robotnikom należącym do wymienionych organizacji. Przynależność do PZPR wiąże się jedynie z ostrzejszym widzeniem braku dyscypliny i poszanowania władzy $r=0,115$. Pozostałe elementy nie wyróżniają członków partii. Są to poglądy częściej robotników pozostających poza partią, którzy interesują się działalnością rządu i wyrażają pozytywną opinię o kompetencji jego decyzji.

W następnych badaniach będzie można prześledzić dynamikę zmian analizowanych opinii.

III. ALIENACJA JAKO ŹRÓDŁO POSTAW NEGATYWNYCH

W ankiecie zostało umieszczone pytanie, którego celem było określenie, jak duża część robotników i w jakim stopniu odczuwa niedostateczny wpływ na to, w jakim kierunku toczy się życie społeczne. Odpowiedzi na to pytanie można potraktować jako główny wskaźnik psychologicznego poczucia alienacji, stanu, w którym jednostka widzi przebieg życia społecznego jako proces, na który nie ma wpływu, którego nie kontroluje.

W naszym badaniu 50,4% robotników stwierdziło, że bardzo często lub dość często miewa poczucie niedostatecznego wpływu na życie społeczne. Tylko 19,2% robotników wyraźnie wypowiada się, że nie ma poczucia utraty kontroli nad życiem społecznym. Pozostali wyrażają opinie niezdecydowane: miewają to poczucie rzadko lub uchylają się od jednoznacznej odpowiedzi. Mamy więc wyraźne zróżnicowanie poczucia alienacji między robotnikami. Czym można to wyjaśnić? Na uwagę zasługuje fakt, że poczucie alienacji, utraty kontroli nad życiem społecznym współwystępuje z poczuciem utraty wpływu na własne życie, z alienacją indywidualną $r=0,46/$. Można postawić pytanie: czy to utrata kontroli nad własnym życiem jest przyczyną alienacji społecznej, czy też doświadczanie utraty wpływu na życie społeczne jest przyczyną alienacji indywidualnej? W skali masowej zjawiska te mogą się wzajemnie warunkować: dla jednych przyczyną jest alienacja indywidualna, dla innych - społeczna. Wydaje się jednak, że częściej alienacja społeczna jest przyczyną pojawiania się poczucia alienacji indywidualnej. Przemawia za tym fakt, że alienacja indywidualna nie jest wywoływana zwiększonym neurotyzmem $r=0,05/$ ani trudnościami ekonomicznymi $r=0,03/$. Występuje natomiast związek poczucia alienacji indywidualnej i społecznej ze stanem cywilnym robotnika $r=0,16$ i $r=0,12/$. Osoby mające rodzinę częściej niż pozostali odczuwają obie postaci alienacji. Trudności mieszkaniowe oraz to, że ich rozwiązanie nie leży w mocy działań jednostek, może właśnie wskazywać na pierwotność przyczynową alienacji społecznej. Jednakże związek obu postaci alienacji wyjaśnia się wzajemnie jedynie w 20%. Można więc przyjąć, że na alienację indywidualną wpływają też inne czynniki, a nie tylko alienacja społeczna, ta zaś jest autonomicznym czynnikiem zróżnicowania robotników niezależnie od tego, czy mają oni poczucie wpływu na własne życie, czy też nie mają. W naszym przypadku uwagę skupimy na alienacji społecznej, gdyż ze społecznego punktu widzenia jej oddziaływanie ma większą wagę. W większym też stopniu może wpływać na postawy polityczne.

Analiza korelacyjna wykazuje, że utrata kontroli nad życiem społecznym, poczucie alienacji nie wiąże się z płcią, wiekiem, wykształceniem, przynależnością organizacyjną, a więc z cechami charakteryzującymi jednostkę. Robotnicy odczuwający alienację społeczną częściej niż pozostali wyrażają opinię, że w trudnej sytuacji życiowej nie mogą liczyć na pomoc kierownictwa w zakładzie pracy $/r=0,21/$, działacze organizacji partyjnej $/r=0,18/$, działacze związków zawodowych $/r=0,17/$. Mówiąc inaczej, utrata kontroli nad życiem społecznym, poczucie niedostatecznego wpływu na nie wiąże się z nieufnością do struktur organizacyjnych w przedsiębiorstwie.

Dla robotników odczuwających alienację głównymi źródłami niechęci i konfliktów w społeczeństwie są: pozycja materialna $/r=0,12/$, poglądy polityczne $/r=0,19/$ i przynależność do PZPR $/r=0,187/$, przy czym pierwsze dwa czynniki są wymieniane najczęściej.

Na uwagę zasługuje fakt, że poczucie alienacji jest pozytywnie związane z zainteresowaniem działalnością rządu $/r=0,13/$. Może to intrygować, gdyż wcześniej stwierdzono, że zainteresowanie działalnością rządu wiąże się pozytywnie na przykład z przynależnością do PZPR, związków zawodowych, akceptacją socjalizmu, postrzeganiem kompetencji decyzji władz. Ten zaskakujący układ związków statystycznych można wyjaśnić przez nawiązanie do wcześniej wyrażonej uwagi, że zainteresowanie działalnością rządu nie w przypadku wszystkich jest równoznaczne z wyrazem poparcia dla jego polityki. Wprowadzony czynnik alienacji może być parametrem charakteryzującym tych robotników, którzy śledzą działalność rządu jako przeciwnika politycznego. Między zainteresowaniem pracą rządu a wyrażaniem pozytywnych opinii o kompetencji jego decyzji zachodzi związek. Zgodnie z logiką powinien więc zachodzić statystyczny związek między poczuciem alienacji a postrzeganiem decyzji jako kompetentnych i to związek pozytywny. Tymczasem związek taki nie występuje $/r=-0,002/$. Pojawia się on dopiero wtedy, gdy zainteresowanie jest poddane kontroli. Wówczas okazuje się, że samo poczucie alienacji ma negatywny wpływ na postrzeganie kompetencji decyzji władz $/r=-0,09/$. Jest to związek słaby, a statystycznie staje się istotny, gdy obniżymy poziom ufności do 0,05.

Nieco uwagi należy poświęcić problemowi odczuwania alienacji przez robotników należących do PZPR. Ogólne prawidłowości dotyczące wpływu alienacji na krytycyzm muszą być utrzymane. Można jednak

powiedzieć, że za krytycyzmem płynącym z tych samych przyczyn może kryć się odmienna motywacja ideologiczna i polityczna. I tak jest zapewne w przypadku większości tych robotników w partii, którzy odczuwają alienację. Wyrażenie opinii o poczuciu niedostatecznego wpływu na życie społeczne może dla nich znaczyć zupełnie inny sposób myślenia o kształtowaniu rzeczywistości. Świadczyć może o tym to, że jeśli ogólnie poczucie alienacji wiązało się z nieufnością w stosunku do organizacji i kierownictwa w zakładzie pracy, to przynależność do PZPR i związków zawodowych wiąże się z kolei z opinią, że w trudnej sytuacji życiowej można liczyć na kierownictwo / $r=$ odpowiednio 0,15 i 0,18/, na działaczy związków zawodowych / $r=$ odpowiednio 0,17 i 0,42/ i działaczy organizacji partyjnej / $r=$ odpowiednio 0,35 i 0,27/. Nasze dalsze analizy należy rozpatrywać w kontekście tych odmiennych motywacji wyrażenia opinii o niedostatecznym wpływie na życie społeczne.

Poczucie alienacji wiąże się negatywnie z akceptacją socjalizmu w formie występującej w Polsce. Spośród badanych robotników 56% nie chce, aby świat zmierzał w kierunku socjalizmu w takiej formie jak w Polsce, w tym 16,4% wyraziło swą opinią zdecydowanie. Ważnym w tym kontekście elementem poglądów robotników odczuwających alienację jest wyobrażenie rzeczywistości, postrzeganie jej jako procesu, nad którym nie sprawuje się kontroli. Robotnicy odczuwający alienację częściej zgadzają się z opinią, że o większości spraw dotyczących społeczeństwa decydują jednostki mające silną władzę, pozycję i układy / $r=0,2$ /. Z tym poglądem wiąże się inny, mianowicie że decyzje tych osób mogą wywolywać nieodwracalne skutki, zmienić bieg historii / $r=0,15$ /. Dominującym stylem widzenia rzeczywistości jest styl, który można nazwać "spiskowym": rządzą jednostki, ważne są układy, których nikt nie kontroluje, decyzje zaś są podejmowane woluntarnie. Poczucie utraty kontroli nad życiem społecznym może być podłożem nierzeczywistych oczekiwań pod adresem władz i źródłem frustracji płynącej z ich niezaspokojenia. Znamienne jest, że przynależność do PZPR wiąże się negatywnie z tym stylem widzenia życia społecznego. Wyraźnie robotnicy należący do PZPR nie zgadzają się z opinią, że życiem społecznym rządzą jednostki mające silną władzę i układy / $r=-0,198$ />.

Należałoby teraz powiedzieć, co według robotników odczuwających alienację jest źródłem negatywnych zjawisk mogących hamować

rozwój Polski. Tym razem obraz jest przeciwstawny temu, jaki występował przy analizie zainteresowania działalnością rządu. Robotnicy odczuwający alienację przede wszystkim akcentują źródła po stronie władzy: brak kwalifikacji osób na stanowiskach kierowniczych $r=0,18$, tłumienie krytyki $r=0,24$, nadużywanie władzy $r=0,24$, silna kontrola partii nad administracją $r=0,17$, brak wpływu ludzi na decyzje władz $r=0,26$, korupcja $r=0,12$, wadliwa organizacja gospodarki $r=0,18$ i wreszcie położenie geopolityczne $r=0,13$. Źródła po stronie społeczeństwa nie są wyróżniane przez tę grupę, aczkolwiek dostrzega je ona równie często jak ci, którzy nie odczuwają alienacji. W tym przypadku uwaga została skoncentrowana na całkowicie odmiennych elementach rzeczywistości społecznej.

Na koniec kilka słów o nastawieniu robotników odczuwających alienację do instytucji życia publicznego i politycznego. Robotnicy ci częściej większym zaufaniem darzą Kościół $r=0,12$ niż inne instytucje: rząd $r=-0,12$, PZPR $r=-0,22$, wojsko $r=-0,16$, MO $r=-0,18$, Sejm $r=-0,19$, PRON $r=-0,22$, środki masowego przekazu $r=-0,22$ i związki zawodowe $r=-0,24$. Porównując wartości współczynników, można zauważyć, że negatywne postawy są przyjmowane w większym stopniu wobec instytucji związanych z działalnością ideologiczną, w mniejszym zaś - instytucji pełniących funkcje techniczne w procesach życia politycznego /rząd, Sejm, wojsko i MO/.

IV. ŹRÓDŁA I NATĘŻENIE KONFLIKTÓW SPOŁECZNYCH

W ankiecie zamieszczono pytanie, którego celem było sprawdzenie, jaka część środowiska robotników wielkoprzemysłowych dostrzega zmiany w procesie normalizacji stosunków społecznych. Spośród badanych robotników 42,3% wyraziło pogląd, że w ostatnich miesiącach nastąpiło zmniejszenie konfliktów i napięć w społeczeństwie, 34,5% nie zauważyło zmian, 22,8% stwierdziło zaś, że konflikty i napięcia się nasiliły.

Na uwagę zasługuje fakt, że nie występuje związek między poczuciem alienacji społecznej a dostrzeganiem narastania napięć społecznych. Alienacja jest źródłem postaw negatywnych przedstawionych wcześniej, nie wpływa jednak na percepcję zachodzących zmian. Występuje natomiast związek między dostrzeganiem narastania konfliktów i napięć a poczuciem utraty kontroli nad własnym życiem, alienacją

indywidualną $r=0,122/$. Alienacja indywidualna jest więc autonomicznym czynnikiem determinującym opinie o aktualnej sytuacji politycznej.

Postrzeżenie narastania napięć w społeczeństwie wiąże się z poczuciem upośledzenia społecznego, z opinią, że jednostce powodzi się gorzej w porównaniu z innymi $r=0,186/$. Z tym wiąże się dostrzeżenie niesłusznie uprzywilejowanych grup w naszym społeczeństwie $r=0,157/$. Postrzeżenie narastania napięć jest związane z opinią, że w trudnej sytuacji nie można liczyć na organizacje w zakładzie pracy $r=0,22/$, przy czym najsilniej nieufność jest wyrażana pod adresem organizacji partyjnej $r=0,3/$. W odpowiedziach na pytanie o źródła konfliktów i napięć w społeczeństwie robotnicy dostrzegający narastanie napięć częściej niż pozostali wymieniali przynależność do PZPR jako źródło niechęci i konfliktów między ludźmi $r=0,17/$. Jak już powiedziano w poprzedniej części, poczucie alienacji społecznej wiąże się pozytywnie z zainteresowaniem działalnością rządu i negatywnie, choć słabo, z wyrażaniem nieufności co do kompetencji podejmowanych decyzji. W tym przypadku pytanie o postrzeżenie napięć jest ostrzejszym wskaźnikiem. Robotnicy postrzegający narastanie konfliktów częściej niż pozostali wyrażają brak zainteresowania działalnością rządu $r=0,12/$ oraz nieufność co do kompetencji jego decyzji $r=0,18/$, częściej też nie akceptują socjalizmu w formie występującej w Polsce. $r=0,24/$.

Według wypowiedzi robotników dostrzegających narastanie napięć, źródła zahamowań w rozwoju kraju znajdują się przede wszystkim po stronie władzy: silna kontrola aparatu administracji przez partię $r=0,14/$ oraz braku wpływu obywateli na decyzje władz $r=0,12/$. Charakterystyczne, że tym razem występują negatywne związki z poglądami, że źródłem przeszkód hamujących rozwój Polski jest brak dyscypliny i poszanowania władzy $r=-0,13/$ oraz lenistwo, pijaństwo i brakoróbstwo $r=-0,13/$. Jest tu więc akcent położony nie tylko na krytykę cech systemowych, podobnie jak przy wyrażaniu alienacji społecznej, ale i na sprzeciwianie się postrzeganiu negatywnych przeszkód po stronie społeczeństwa. Znacznie rzadziej osoby postrzegające narastanie napięć wyrażają zaufanie do instytucji życia publicznego: partii $r=-0,27/$, rządu $r=-0,27/$ i wojska $r=-0,27/$. Istnieje również związek między postrzeganiem narastania napięć a darzeniem większym zaufaniem Kościoła w porównaniu z rządem $r=-0,26/$ i partią

$r=0,26/$, przy czym nie występuje on między wyrażeniem zaufania do Kościoła a uczestnictwem w praktykach religijnych.

Występuje także negatywny związek między postrzeganiem narastania konfliktów a przynależnością do związków zawodowych $r=0,11/$. Nie ma natomiast istotnego związku między przynależnością do PZPR a oceną procesu normalizacji. Na ocenę tego procesu wpływa wiek: młodszy rzadziej postrzegają symptomy normalizacji $r=0,11/$.

Można w konkluzji powiedzieć, że pytanie o postrzeganie konfliktów i napięć w społeczeństwie jest dobrym wskaźnikiem określającym zespół poglądów grupy robotników negatywnie postrzegających zachodzące przemiany. Spośród tych 22,8% robotników, którzy dostrzegają narastanie napięć, jedynie 5,3% stwierdziło zdecydowanie ich nasilenie. Należy przy tym podkreślić, że zdaniem tylko 4,9% robotników napięcia się zdecydowanie zmniejszyły.

Na zakończenie należałoby przyjrzeć się hierarchii źródeł niechęci i konfliktów, jakie występują w naszym społeczeństwie według opinii robotników. Dla porównania podajemy wyniki badań OBOP z 1962 i 1975 r. przeprowadzonych na próbach ogólnopolskich. W przypadku badań OBOP odpowiedzi brzmiały: wymienione czynniki dzielą ludzi silnie lub bardzo silnie, w naszym badaniu zaś - zdecydowanie tak i tak.

Tabela 1

w procentach

Źródła niechęci i konfliktów	Odpowiedzi		
	1962	1975	1984
Pozycja materialna	82	91	57
Poglądy polityczne	47	24	41
Stanowisko w pracy	57	66	26
Przynależność do PZPR ¹⁾	-	35	25
Wykształcenie	71	76	12
Pochodzenie społeczne	23	28	12
Poglądy religijne	48	31	10

Rozkład odpowiedzi jest zróżnicowany, co wynika z przemian w świadomości społecznej dokonanych w fazie ostrego kryzysu społeczno-politycznego oraz odmienności badanych reprezentacji / w badaniu OBOP znalazły się takie kategorie społeczne, jak pracownicy umysłowi

^{1/} W badaniach z 1962 r. nie pytano o przynależność do PZPR.

rolnicy, emeryci itd/. Wprawdzie dane zawarte w tabeli 1 nie są w pełni porównywalne, jednak na ich podstawie można zauważyć pewne prawidłowości

W porównaniu z 1975 r. robotnicy zdecydowanie rzadziej wskazują większość wymienionych cech różniących ludzi jako czynniki wywołujące niechęci i konflikty. Dotyczy to szczególnie wykształcenia i pochodzenia społecznego, co może świadczyć o uzyskaniu przez robotników wyższego poziomu samoakceptacji swych charakterystyk społecznych oraz braku poczucia upośledzenia społecznego. Na uwagę zasługuje również systematyczne zmniejszanie się odsetka odpowiedzi wskazujących na religię. W roku 1984 robotnicy częściej wskazywali na poglądy polityczne jako na źródło niechęci i konfliktów niż w 1975 roku całe społeczeństwo. Poglądy polityczne nie tylko wyraźnie częściej są postrzegane, ale z miejsca ostatniego w 1975 r. weszły na drugie miejsce w hierarchii przyczyn niechęci w 1984 r. Można więc powiedzieć, że w ostatnich latach gwałtownie wzrosła drażliwość i konfliktowość związana z poglądami politycznymi. W poprzednich częściach wskazano na korelaty tego stanu rzeczy: niechęć do organizacji w zakładzie pracy, postrzeganie przynależności do PZPR jako źródła niechęci, skierowanie uwagi krytyki na cechy systemu i funkcjonowania władzy. Warto jednak podkreślić, że wzrost drażliwości i konfliktowości politycznej zyskuje tak wysoką pozycję na tle znacznie mniejszego postrzegania natężenia konfliktów i różnicowań w społeczeństwie. W roku 1984 dla robotników wielkoprzemysłowych pozycja materialna - pierwszy i najważniejszy czynnik we wszystkich latach i dla całego społeczeństwa - była o 34 punkty procentowe słabiej postrzegana jako czynnik rodzący konflikty. Można więc postawić tezę, że przesunięcie się poglądów politycznych jako czynnika wywołującego konflikty na tak wysoką pozycję jest wyrazem specyficznego rozbudzenia nastrojów krytycznych, negatywnych, a nie jest determinowane przez szczególnie ostre doświadczanie konfliktów na innych wymiarach położenia społecznego.

V. OPTYMIZM EKONOMICZNY

Ocena sytuacji gospodarczej i perspektyw wyjścia z kryzysu rzutuje na inne postawy wobec zachodzących w kraju przemian. Sfera zróżnicowania ekonomicznego społeczeństwa jest, jak już wcześniej wykazano, najważniejszym z czynników wywołujących w nim konflikty

i niechęci. Był to również jeden z zapalnych czynników narastania kryzysu społeczno-politycznego. W naszym badaniu 36,5% robotników wielkoprzemysłowych wyraziło pogląd, że sytuacja gospodarcza w ciągu najbliższych dwu lat ulegnie poprawie, w tym zaledwie 1,9% - że nastąpi zdecydowana poprawa; 27,7% stwierdziło, że sytuacja się pogorszy, w tym 5,2% - że pogorszy się zdecydowanie. Znacząca grupa robotników /35,7%/ wyraziła opinię, że sytuacja gospodarcza nie ulegnie zmianie, lub uchyliła się od wypowiedzi. Zatem około 40% robotników wyraziło - z różnym oczywiście natężeniem - postawę optymistyczną. Mamy więc dość znaczne zróżnicowanie ocen i poglądów. Co na to wpływa? Czym w sensie statystycznym cechują się optymiści?

We wcześniejszych częściach sygnalizowano postawy robotników odczuwających brak kontroli nad rzeczywistością społeczną wobec perspektyw wyjścia z kryzysu gospodarczego. I w tym przypadku obraz opinii społecznej robotników jest klarowny. Otóż postawę optymistyczną znacznie częściej deklarują ci, którzy uważają, że w życiu powodzi im się lepiej niż innym. Robotnicy odczuwający upośledzenie /deprywację/ zapatrują się mniej optymistycznie na szanse wyjścia z kryzysu gospodarczego / $r=0,298$ /. Optymizm cechuje tych, którzy nie odczuwają utraty kontroli nad własnym życiem / $r=-0,21$ / i nad życiem społecznym / $r=-0,24$ / lub odczuwają w mniejszym stopniu. Postawy optymizmu ekonomicznego wiążą się pozytywnie z przynależnością do PZPR / $r=0,2$ / i związków zawodowych / $r=0,19$ /. Nie budzi zdziwienia to, że optymiści znacznie częściej mogą w trudnej sytuacji życiowej liczyć na kierownictwo w zakładzie pracy / $r=0,31$ /, na działaczy związków zawodowych / $r=0,36$ /, PZPR / $r=0,37$ / i na środki masowego przekazu / $r=0,26$ /. Zwracają uwagę niezwykle wysokie współczynniki korelacji, co wskazuje, że optymizm ekonomiczny jest silnie skoncentrowany w grupie, którą już opisano w części II.

Optymiści ekonomiczni znacznie częściej darzą zaufaniem instytucje życia publicznego, najsilniej zaś wojsko / $r=0,395$ /. Pozostałe instytucje: PZPR, rząd, Sejm, związki zawodowe, MO, PRON uzyskują korelacje wyższe od 0,3. Optymizm co do sytuacji ekonomicznej kraju jest pozytywnie powiązany z postrzeganiem procesu normalizacji / $r=0,19$ /.

W ogólnej konkluzji można stwierdzić, że znaczna grupa robotników wielkoprzemysłowych z większym lub mniejszym natężeniem wyraża postawę pesymistyczną - nie oczekuje w najbliższych dwu latach poprawy sytuacji gospodarczej. Postawa pesymistyczna jest wyraźnie

związana z opinią, że obecne warunki gospodarcze wpływają negatywnie na podejmowanie przez ludzi planów życiowych na dalszą przyszłość $r=0,37$. Uwaga jest skoncentrowana na życie teraźniejszością, bez planów strategicznych /np. oszczędności, inwestycji/.

Występuje zatem wśród robotników kompleks powiązanych ze sobą postaw: pesymizmu ekonomicznego, poczucia utraty kontroli nad życiem społecznym, w węższej natomiast grupie - poczucie względnego upośledzenia i postrzeganie narastania konfliktów w społeczeństwie. W następnych badaniach będzie można prześledzić kierunki i dynamikę przemian tego kompleksu.

VI. ZAUFANIE DO INSTYTUCJI

Prowadząc badania, zadano robotnikom pytanie dotyczące oceny stopnia zaufania społeczeństwa do instytucji. W tabeli 2 przedstawiono odsetki odpowiedzi w brzmieniu: instytucja cieszy się bardzo dużym i dużym zaufaniem społeczeństwa. Obok zamieszczono korelacje z omówionymi wcześniej czynnikami różnicowania opinii.

Tabela 2.

Nazwa instytucji	Średnia punktów	Odpowiedzi	Przynależność do PZPR	Alienacja społeczna	Postrzeganie narastania konfliktów
Kościół	6,03	75	-0,151	0,05	0,08
Wojsko	4,62	34	0,136	-0,16	-0,27
Sejm	3,89	20	0,130	-0,19	-0,24
Rząd	3,80	13	0,112	-0,12	-0,27
PRON	3,24	11	0,113	-0,22	-0,22
PZPR	3,20	7	0,127	-0,22	-0,27
Związki zawodowe	3,02	7	0,008	-0,21	-0,22
Mass-media	3,01	9	0,118	-0,22	-0,22
MO	2,93	10	0,008	-0,18	-0,20

Z analizy danych zawartych w tabeli 2 wynika, że największym zaufaniem cieszy się Kościół /75% odpowiedzi pozytywnych/. Przynależność do PZPR wiąże się z wyrażaniem mniejszego zaufania do Kościoła. Natomiast alienacja i postrzeganie narastania konfliktów wiążą się pozytywnie, choć słabo. Pozostałe instytucje uzyskały mniejszy odsetek odpowiedzi pozytywnych. Należy zauważyć, że zarówno związki zawodowe, jak i PZPR otrzymały tyle samo opinii pozytywnych. Jednak z porównania średniej punktów wynika, że w stosunku do PZPR było mniej wyborów zdecydowanie negatywnych, przez co jest wyższa średnia, niż w odniesieniu do związków zawodowych, które otrzymały więcej opinii zdecydowanie negatywnych i dlatego uzyskały mniejszą średnią. Znaczy to, że w środowisku robotniczym większą nieufnością darzy się związki zawodowe niż organizację partyjną.

Zamieszczone związki korelacyjne pokazują, że poczucie alienacji społecznej i postrzeganie konfliktów są dobrymi wskaźnikami różnicującymi stosunek do instytucji - wszystkie korelacje wiążą się z wyrażaniem większej nieufności wobec wszystkich - poza Kościołem - instytucji.

VII. PRZESZKODY W ROZWOJU KRAJU

W ankiecie zamieszczono pytanie, w którym zostały wymienione zjawiska mogące hamować rozwój Polski. Każde z nich robotnicy oceniali na skali od opinii, że określone zjawisko nie wywiera w ogóle negatywnego wpływu na rozwój, do opinii, że wywiera wpływ bardzo duży. W tabeli 3 przedstawiono hierarchię tych zjawisk według średniej ocen oraz podano odsetki odpowiedzi wyrażających opinię, że zjawisko ma wpływ negatywny bardzo duży i duży. Obok zamieszczone zostały korelacje z postrzeganiem napięć i optymizmem ekonomicznym.

Tabela 3.

Rodzaj zjawiska	Srednia punktów	Odpowiedzi	Postrzeżenie narastania konfliktów	Optymizm ekonomiczny
1	2	3 %	4	5
1. Wadliwa organizacja gospodarki	5,23	81		-0,192
2. Lenistwo, pijaństwo, brakoróbstwo	5,19	78	-0,130	
3. Łapownictwo /korupcja/	5,01	74		
4. Kumoterstwo /klikowość/	4,93	72		-0,129
5. Brak poszanowania własności społecznej	4,76	67		
6. Nadużywanie władzy	4,74	68		-0,214
7. Ograniczenie pola działania dla inicjatyw ludzi twórczych	4,70	65		-0,140
8. Brak kwalifikacji ludzi na stanowiskach kierowniczych	4,61	63		-0,225
9. Brak wpływu ludzi na decyzje władz	4,60	62	0,119	-0,272
10. Tłumienie krytyki	4,35	55		-0,245
11. Brak dyscypliny i poszanowania władzy	4,27	51	-0,127	0,164
12. Brak odwagi w głoszeniu własnego zdania	4,23	52		-0,166
13. Bierność i obojętność obywateli	4,15	47		
14. Silna kontrola aparatu administracji przez partię	3,68	39	0,140	-0,224
15. Położenie geopolityczne	3,58	38		-0,175

Uwaga: W kolumnach 4-5 nie wszędzie podano współczynnik korelacji z uwagi na jego nieistotność statystyczną.

Według opinii robotników wielkoprzemysłowych największymi barierami w rozwoju kraju są z jednej strony wadliwa organizacja gospodarki, z drugiej zaś - lenistwo, pijaństwo i brakoróbstwo oraz takie cechy biurokratyzacji, jak łapownictwo i kumoterstwo.

Wszystkie te cechy wymienia więcej niż 70% robotników. Na uwagę zasługuje to, że takie cechy, jak silna kontrola aparatu administracji przez partię i położenie geopolityczne - dwa często w propagandzie antysocjalistycznej akcentowane czynniki zahamowań rozwojowych - znalazły się na ostatnich miejscach. Niemniej około 40% robotników wskazuje i na nie. Ogólny przegląd wymienionych odsetków wskazań na poszczególne cechy świadczy o wysokim krytycyzmie i to rozłożonym wielowymiarowo.

W poprzednich częściach omówiono poszczególne związki między poczuciem alienacji a wyborami zjawisk negatywnych. Z porównania tych wyborów z uporządkowaniem zjawisk mogących hamować rozwój Polski wynika, że akcentowane przez robotników postrzegających narastanie konfliktów czynniki zajmują zdecydowanie odmienną pozycję w ogólniej hierarchii zjawisk negatywnych. Robotnicy ci nie zgadzają się częściej z wpływem leniwa i pijaństwa na zahamowanie rozwoju - czynnik ten znajduje się na drugim miejscu w hierarchii, akcentują natomiast silną kontrolę aparatu administracji przez partię, co z kolei znajduje się nisko w hierarchii.

Warto jeszcze zwrócić uwagę na układ korelacji negatywnych zjawisk z optymizmem ekonomicznym. Ujemne wartości związków świadczą o tym, że robotnicy częściej wyrażający optymizm ~~rzadziej~~ zwracają uwagę na wymienione zjawiska /10 zjawisk z 15 wymienionych/. Cechują się niższym natężeniem krytycyzmu wobec rzeczywistości społecznej. Ich uwaga jest skoncentrowana na braku dyscypliny i poszanowania władzy /jedyna pozytywna korelacja - pozycja 11/. Jest to także związek odmienny od tego, jaki obserwujemy w przypadku robotników postrzegających narastanie konfliktów w społeczeństwie. Jeśli potraktować tę różnicę jako wyraz przeciwstawnego stosunku grup robotniczych wyróżnionych przez wskaźniki optymizmu /pozytywnie nastawionych do rzeczywistości/ i postrzegania narastania konfliktów w społeczeństwie /negatywnie ustosunkowanych do rzeczywistości/, to dotyczy on zjawiska w tym przypadku nie najważniejszego dla większości robotników. Obie grupy w swych akcentach odbiegają w przeciwstawnych kierunkach od ogólnego obrazu rzeczywistości, jaki można uzyskać przez uporządkowanie wyborów wymienionych zjawisk negatywnych.

VIII. POZYCJA KOŚCIOŁA

W warunkach kryzysu społeczno-politycznego rola Kościoła znacznie wzrosła: zwiększyło się oddziaływanie jego doktryny społecznej i kreowanie opinii społecznej w odniesieniu do spraw politycznych. Warto jednak wyróżnić dwa aspekty tego oddziaływania: pierwsze wynika z uczestnictwa w praktykach religijnych /chodzenie na msze/, drugie z deklaracji zaufania do Kościoła jako instytucji, jednego z podstawowych elementów sceny politycznej. Analiza wykazuje, że są to dwa różne nastawienia do instytucji Kościoła.

W naszej próbie 62,6% robotników odpowiedziało, że w ostatnią niedzielę brało udział we mszy. Ten fakt jest związany istotnie z poczuciem utraty kontroli nad własnym życiem, co wiąże się z doświadczaniem rozlicznych kłopotów wynikających z pogorszenia się sytuacji materialnej sporej części mas pracujących / $r=0,125$ /. Nie występuje natomiast związek między poczuciem utraty kontroli nad życiem społecznym a uczestnictwem w praktykach religijnych. Można zatem powiedzieć, że dla większości robotników Kościół spełnia ważną funkcję psychologiczną w wymiarze indywidualnym, nie stanowi jednak miejsca kompensacji alienacji społecznej. Niemniej robotnicy uczestniczący w mszy częściej wyrażają opinię, że w trudnej sytuacji życiowej nie mogą liczyć na działaczy organizacji partyjnej w zakładzie pracy / $r=0,117$ /. Akcentują również silniej brak wpływu ludzi na decyzje władz jako źródło negatywnych zjawisk hamujących rozwój kraju / $r=0,15$ /. Inne czynniki nie różnicują robotników. Ogólnie mówiąc, robotnicy uczestniczący w praktykach religijnych najsilniej akcentują cechy systemowe jako źródło zahamowań rozwojowych / $r=0,16$ /, rzadziej - cechy sprawowania władzy / $r=0,13$ / i w nikłym stopniu - wady leżące po stronie społeczeństwa / $r=0,06$ /. Można zatem powiedzieć, że w swej masie uczestnicy praktyk religijnych wyrażają postawy negatywne wobec instytucji życia politycznego kraju.

W znacznie bardziej wyraźnej formie występuje to w przypadku deklaracji zaufania do Kościoła niezależnie od uczestnictwa w praktykach religijnych. Jest to wyraz akceptacji politycznej funkcji Kościoła. Robotnicy wyrażający większe zaufanie do Kościoła częściej postrzegają procesy społeczne jako procesy przebiegające w formie spiskowej: to, co się dzieje, jest wynikiem działania ludzi mających układy, działających niejawnie i mogących wywoływać nie-

odwracalne zmiany $r=0,115/$. Znacznie częściej robotnicy wyrażający zaufanie do Kościoła nie akceptują socjalizmu $r=-0,145/$. Na uwagę zasługuje fakt, że wyrażanie zaufania do Kościoła wiąże się ze znacznie silniejszym krytycyzmem pod adresem cech systemu politycznego: tłumienie krytyki $r=0,157/$, nadużywanie władzy $r=0,107/$, brak wpływu na decyzje władz $r=0,151/$ oraz - co jest szczególnie interesujące w kontekście poprzedniej części opracowania - położenie geopolityczne $r=0,11/$, które znalazło się na ostatnim miejscu w hierarchii zjawisk mogących hamować rozwój Polski. Poparcie dla Kościoła wiąże się z kompleksem postaw silnie krytycznie zwróconych wobec rzeczywistości politycznej. Po stronie społeczeństwa jedynym czynnikiem, któremu robotnicy darzący zaufaniem Kościół przypisują wpływ negatywny, jest brak odwagi głoszenia własnego zdania $r=0,13/$. Jest to wyraz rozczarowania wobec pasywnej lub niezbyt aktywnej postawy społeczeństwa.

Członkowie PZPR zarówno w odniesieniu do praktyk religijnych $r=-0,21/$, jak i do wyrażania zaufania wobec Kościoła $r=-0,15/$ wykazują postawy odmienne od pozostałej części klasy robotniczej.

Z przytoczonych danych wynika, że pozycja Kościoła nie opiera się wyłącznie na działalności religijnej. Jest ona ważnym faktem politycznym wiążącym ze sobą złożony kompleks postaw opozycyjnych, krytycznych wobec rzeczywistości politycznej.

W następnych badaniach będzie można prześledzić dynamikę przemian w świadomości społecznej wielkoprzemysłowej klasy robotniczej, szczególnie w aspekcie powiązania instytucji Kościoła z tym kompleksem postaw krytycznych, jakie obrazują przytoczone związki.